

A

TUDOMÁNY CSŐDJÉRŐL

LEVÉL BRUNETIÈRE FERDINÁNDNAK

A FRANCZIA AKADÉMIA TAGJÁNAK STB.

IRTA

BODNÁR ZSIGMOND

EGYETEMI MAGÁNTANÁR

ÁRA 30 KRAJCZÁR

BUDAPEST

AZ E G GENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
(HOFFMANN ÉS MOLNÁR)

1895

I.

Uram !

Ön a *Revue des deux mondes* január 1. számában egy érdekes tanulmányt adott ki: *Après une visite au Vatican, egy vatikáni látogatás után* cím alatt. E tanulmányban a tudomány bukásáról beszél. Több mint harmincz éve annak, hogy lelkesedéssel üdvözlöttük a tudomány haladását s bámulattal emlegettük a kiváló tudósok nevét. Nem lehet tagadni, hogy nagy reményeket fűzött munkálkodásukhoz az emberiség. Nem kell híres tudósok nyilatkozatát idéznem, elég az ötvenes-hatvanas évek folyóiratainak számtalan tanulmányaira hivatkoznom, ha az emberiség nagy várakozásáról akarunk szólni. Nyissuk föl e kor tudományos műveit s minden lépten nagy hangú nyilatkozatokra akadunk. És ha azzal védekeznek némelyek, hogy e túlszigázott reményeket nem a nagy és józan tudósok irataiban találni, vissza kell utasítanunk, mert e nagy remények minden gondolkodó szívében éltek. A mi természetes volt. Az emberiségnek csak úgy mint az egyes embernek lelkesülnie kell valamiért s miután 1820-tól rajongott a tisztább erkölcsökért, a magasztosabb hitért, az eszményi bölcsészetért, az emberek testvériségéért, a szabadságért és egyenlőségért: az ötvenes években uralomra jutott lelkében a nemzeti állam egysége, a vallás orthodoxiája, az irodalom academismusa, a nyelv orthologiája,

elfordult az erkölcsi tudományoktól, rajongott a természet« tudományi ismeretek után, megvetette az eszme történetírását, mely mindenütt fensőbb kapcsolatokat keresett és lelkesült az elbeszélő, adathalmozó történelemért. Mig azelőtt az erkölcsi eszme ragadta magával, a tisztesség, a becsület vala delejtűje az élet pályáján, most a nemzeti nagyság, a vagyonszerzés, a jólét s az érzékiség kezdte meghódítani érzését gondolkodását.

Ez a rajongás a tudományért, ez a hit a tudomány megváltó erejében mindig ismétlődik az idealrealismus második felében. így volt ez 1600 után, mikor a fejedelmek nagy áldozatokkal mozdították elő a tudományt, hasonlózt észleltünk a francia forradalom után. 1790-től 1820-ig roppant sokat költöttek a fejedelmek és országok a természettudományi ismeretekre. 1850-től napjainkig szintén bámulatos haladást mutatnak a természeti és orvosi tudományok. Nem eszményi, nem összefoglaló, általánosító e haladás, mert erre képtelen a realismus, hanem részletező, aprózó. Egy-egy ilyen természettudós igen korlátolt fejű specialista, a kinek fogalma sincs az eszmékről, a legtöbbnek már arczán olvashatni az összefoglaló ész hiánya; de kitűnően jártas tudományában vagy inkább egyes részeiben.

De hát rászedtek bennünket a természettudósok,, mondja Ön, nem tartották meg ígéreteiket, nem váltották be szavaikat ! Téved uram. Mi csalódtunk, mikor olyan világoosságot vártunk a realismus tudományos viláगतól,, melyet az nem adhat. Bámulatos sokat tudunk a természetből, melyekről alig volt fogalmunk negyven év előtt; de midőn olyas valamit vártunk e tudománytól, hogy fejtse meg nekünk az erény és bűn, az élet és halál, a nemzet és haza, a lét és nemlét nagy kérdéseit, szóval ha erkölcsi, eszmei kérdések megoldását vártuk tőle. Okvet-

lenül csalódnunk kelle, mert ilyenekre nem tud felelni a természettudomány; ezeket az összefoglaló emberi ész deríti fel.

Ön azt állítja, hogy a természettudományok megígérték a *mysterium* kiirtását. Pedig nemcsak, hogy ki nem irtották, sőt már azt is világosan látjuk, hogy sohasem derítik föl. Még föl sem tudják helyesen tenni az ember eredetének, a magaviselet törvényének és rendeltetésének kérdését. A megismerhetlen vesz körül bennünket, az borít be, az szorongat s nem menekülhetünk karjaiból. Renan és vele majd mindnyájan hiszszük, hogy „van az emberiség eredetének tudománya, melyet egykor meg fognak alkotni nem elvont speculációval, hanem tudományos kutatás útján. Nincs megoldva a nyelv, a társadalom, az erkölcs eredetének kérdése. Ön hiszi, hogy meg sem oldhatni ezeket, mert gondolni sem tudjuk az embert nyelv, társadalom és erkölcsiség nélkül. A kik századunkban a moral kérdését akarták megfejteni, mind elbuktak s Ön szerint el fognak bukni, mert lehetetlen megmagyarázni. Szóval Ön elvesztette a tudomány erejében való hitet.

Az Ön érzése, és gondolkodása rendszeren ismétlődik a realismus napjaiban. Mig az idealrealismus második felében rajongunk a tudományért, addig a realismus alatt beköszönt a csalódás érzete. Mi lehet ennek az oka? Mindenekelőtt az ember erkölcsi tehetetlensége. Valami utálatos erőtlenség, léhaság, lelki nyomorúság vesz körül bennünket, tölti el bensőnk, idegessé teszi az embereket, pessimisták, fanatikus socialisták, sőt anarchisták és nihilisták is leszünk kérlelhetlen nyomása alatt. Egész idegrendszerünk fel van dülva. A realismus idején kis vaczába, szűk fészkebe szorul az ember, a honnét nem tud menekülni, a mig meg nem váltja az Idealismus. Hasonlót erezett az emberiség Kr. e. 900, 625, 400, 150, Kr. u.

200, 600, 1000, 1500, 1730, 1820 körül. Pedig jólétben, gyönyörben, határtalan élvezetben töltötte előbb napjait. Az ébredező idealizmus megutáltatta vele ezeket, magasabbra irányozta tekintetét, rajongani kezdett az egyetemes, az általánosért s nem csupán a fát akarta látni, hanem inkább az erdőt, melyben a fa volt.

Őn azt állítja, hogy csupa mysterium, csupa ismerhetetlen környékez bennünket. Nagyon jól mondja. A realizmus idején roppant el van terjedve a mysticismus. Noha már az idealrealizmus alatt vannak egyes kiváló mystikusok mint Eckhart (†1327) Tauler (†1361) Suso Henrik (†1366) Ruysbroeck (†1381) Mersvin (†1382); de igazi kora a mysticismusnak a realizmus. Ekkor lesz a XV. században a keresztyénség legkedvesebb, legolvasottabb könyve Kempis Tamás *Krisztus követése*. Szalezi sz. Ferencz *Philothea*-ja ugyan az idealrealizmus delén készült, de legjobban olvasták a XVII. század második felében s a XVIII. elején. A realizmus szétmállása, alacsonyága, elszigetelő hatása megbénítja az erkölcsi embert, nem szereti feszegetni a vallás igazságát, nem kérde tanainak igazi vagy kétséges voltát, hanem szívesen belemerül az édes megnyugtató vallásos érzésbe. A realistának érzés meg nyugalom kell; nem tűri az eszmék háborgatását, az ész rideg bonczolását. Ezért van a realizmus idején annyi pietista és mystikus. S mivel szűk és korlátolt a realista egész erkölcsi világa, s nem tud magasabb, összefoglaló szempontra emelkedni, a mi megfékezne érzékiségét: ezért lehet oly közel egymáshoz a realizmus idején az érzékiség és az ájtatosság, az örömlány és az imádásos néni. A XV. században különösen össze tudták egyeztetni a kettőt s kivált az olasz nőknek szerették szemökre vetni, hogy kedvesök karjaiból mily könnyen röpülnek az oltár lépcsőjéhez. Innét magyarázható meg.

hogy a X. XV. században és 1700 körül egész női zárdák a kéj edényei voltak, noha eléggé teljesítették imádságaikat, elvégezték ájtatosságukat.

A realismus idején majd érzéki, majd pietista, majd mystikus az ember. Sokfélekép szokás magyarázni a mysticismus megjelenésének okait, különösen a II. századét. Legjobban tetszett a keleti vallások befolyására való hivatkozás. A sok keleti rabszolga honosította volna meg a vallásos hajlamot, a mysticus irányt. Napkelet vallásos symbolicája és Plato mystico-poeticus formái és eszményi dagálya szülte volna ezt a szellemi mozgalmat. Pedig nem ezek teremtették meg, hanem az emberi természet a realismus idején elemzi, bonczolja a lelki tünetményeket s számos mysticus jelenséget vesz észre, melyek kikerülnek az összefoglaló idealista figyelmét s mivel lelke hangulatának megfeleltek a keleti religiók, megfelelt Plató eszményi rajongása, szívesen felkarolta őket. A XV. században is kezdenek lelkesedni Platóért; természetes, hogy nem az idealista elem tetszik Platóban, hanem a mysticus, a mint ezt már észrevették némely történetírók.

De mikor a társadalom ennyire el van telve mysticismussal, eltűnik a tudomány büszkesége, megszűnik a tudós hitetlenség, mely harmincz év előtt előkelő jellemvonása volt minden természettudósnak. Ezek az erős szellemek, még ha méltatták is a religio egykori szerepét a múltban, megvetéssel néztek jelenére s jövőjére. A vallás apologétái különösen az ötvenes-hatvanas években nagy buzgósággal bizonyították a vallás művelő, polgárosító szerepét, Hettinger, Vosen, Döllinger, Hefele, Gratry, Dupanloup stb. nálunk pedig a széplelkű Hoványi, Miksa császár szeretett papja; a büszke tudós azonban lenézte hiú fáradozásukat. Miután cserben hagyott bennünket az Idealismus alatt és az idealrealismus első felében Hegel

és más philosophusok bölcsészete, a tudományhoz fordultunk s ettől vártuk az üdvöt.

II.

Ön uram, áttér az erkölcsi és történeti tudományokra is. Ezeket is azzal vádolja, hogy megszegették szavaikat, nem tartották meg ígéreteiket. A classica philologia például arra vállalkozott, hogy a görög és római bölcsészetben bemutassa az egész keresztyénséget. De ha Marcus Aurelius gondolataiban, Epictetos kézi-könyvében megtaláljuk a *hegyi beszéd* részeit, ezek egészökből véve még sem a *hegyi beszéd*. Igaza van önnek. Csakhogy mind Krisztus, mind Epictetos egy kor gyermekei, az idealrealismus második felének fiai, a kik reálisabbak, mysticusabbak valának mint kortársaik s mikor az egész világot a nagy nemzeti egység, vallási orthodoxia, a nyelv orthologiája, a születés aristocratiája, a vagyon plutocratiája árasztotta el és töltötte be: az emberiség e szentjei a realismus lágy ságát, könyörületet, elnéző jóságát, türelmét hirdették. Marcus Aurelius gondolatai ennek a jóságnak, gyöngédségnek classicus kifejezői. Jól jegyzi meg Ön, hogy a stoicus bölcsészet morálja lényegileg aristocraticus, ellenkezik az evangéliummal, mert a stoa erkölcsi gondolkodása mindig ismétlődik az idealrealismus delén, s könnyű volna a világ legtávolabbi irodalmaiból összeszedni, összeállítani bölcsészeti nézeteit. Krisztus erkölcsstanának pontjait pedig fáradság nélkül állíthatnók össze a realismus íróiból és szónokaiból, bárhol laktak is ezek. Mindenesetre Krisztus és hívei fejezték ki legtalálóbban, legkerekdedben, legformásabban a szeretet morálját. Ő mint a szeretet realistája megvetései nézte az idealrealismus fari-

zeisait és hypocritait, a kik vallásos bensőség nélkül követték a paragraphusok megtartását. Az idealrealismus a hypocriták korszaka, mikor a vallás külsőségeinek megtartásával, a vallásosság színlelésével bizalmat és tiszteletet lehet kiérdemelni; de a mint gyarapszik a realismus lágy-sága, bensősége, nyájassága és melegsége, hanyatlik a hypocrisis s ilyenkor már ki lehet csúfolni, a hogy Molière tette híres *Tartuffejé*-ben. A realismus idején még a vallásos színlelést sem tekintjük többnek gyöngédségnél, köteles figyelemnél, sima udvariasságnál.

Természetes, hogy a héber philologia sikereivel sincs ön megelégedve, pedig nem lehet tagadni, hogy sok történt e téren is. Igaz, hogy több szerzőnek tulajdonítják a *Pentateuchot*, igaz hogy a negyedik evangélium szerzője is kérdéses, szóval sok lebegő, elintézetlen kérdés forog fenn, a philologia nem szüntette meg az *irrationalis* és a *csodálatos* elemeket, nem oldotta meg a nagy kérdéseket; de ha meg is oldotta volna, mindig megmarad az Ön véleménye szerint Bossuet állítása, hogy mindig megoldatlan a zsidó történet folyama, a szent cloctrina és substantia. Tagadhatatlan, hogy bámulatosan érdekes a választott nép története, hogy bár sok népnél szerepelt a nemzeti isten, mely főlemeli népét és lesújtja a pogányokat vagyis az idegen nemzeteket; de érthetővé teszi a dolgot az, hogy mint a héber philologia kimutatta s e tekintetben nem nem csekély a magyar zsidó tudós Goldzieher Ignác érdeme, az isten népe már akkor elhagyta a polytheismust, mikor a szomszéd népek még mind a sokistenség hivei voltak s a realismus érzékisége alatt rendesen visszaesett; az idealismus azonban eszközre térítette a zsidókat. Készakarva használok e kifejezést, mert az idealismus az ész korszaka, ekkor dívik az a rationalismus, ama hideg elemző gondolkodás, melyet annyira ridegnek talált számos ideal-

realista és még inkább a realista. Az erköcsi törvény ismeretével csak oly érthető a választott nép története, mint bármely más nemzeté. Reánk nézve mindenesetre legérdekesebb. Tagadhatatlanul bámulatos, hogy kétezer évi szétszóródás után napjainkig él és uralkodik. Ezt azonban megfejtik faji sajátosságai, melyek eltaszítják őket az árja és turáni népektől és viszont. Főleg az idealrealismus második felében és a realismus alatt erős ez az eltaszítás, elidegenítő a faji különbség, mikor kivált a realismus idején még az egynyelvű nemzetiségek eltérő dialectusai között is sokszor támad a gyűlölet érzelme. Ilyenkor a népek különben sem szoktak összekeveredni, egymásba olvadni, hanem lehetőleg mindegyik magának él. Az általános demoralisatio, az erköcsi érzék hiánya főleg a zsidókat használja fel eszközül; mint a kereskedés, a nagy ipar és a pénz emberei ezer alkalmuk van szolgálatot tenni az egyetemes romlottságnak s ennél fogva még nagyobb gyűlölet és megvetés tárgyaivá lenni, melyen az ébredő idealismus sem egykönnyen tud változtatni. Az idealista ugyan a népek testvériségéről ábrándozik, s keblére öleli a más nemzeteket, de a zsidót még sokáig a romlottság eszközének tartja és gyűlöli, holott ez üldözött népet is csak úgy áthatja az idealismus mint a többi népeket. Valószínű azonban, hogy törvényünk ismerete és nagyobb műveltség után a zsidó is összeolvad a nemzetekkel, melyeknek országában lakik. Nem tudom elképzelni, hogy a civilisatio terjedésével megújulnának a középkori üldözések és kikergetések, a mire, mint láttuk, a nagy Oroszország; sem volt képes. Azt azonban, hogy igaz volna a zsidók Messiásának eljövetele, hogy a héber történet érthetlensége igazat adna az ő megváltójok megérkezésének, talán ön sem hiszi, noha csodálatosnak találja Bossuetvel a zsidó történet folyamatját, szent doctrináját s substantiáját!

Egyébiránt azt szívesen megengedem önnek és nagy Bossuetjének, hogy van valami providentialis a választott nép történetében; de ezt is természetesen magyarázom. Az eszme ugyanis támogatja, elősegíti azt, a ki képviselője, a ki az uralkodó irány munkása; míg összetöri, eltiporja a ki nem képes hozzásimulni. A zsidó nép az egy istenség eszméjének volt a művelt világon apostola; e magasztos hivatás jutott neki feladatul s teszi érthetővé történetének lapjait.

Ezek után az orientalisták sem tarthatták meg ígéreteiket. Főleg az idealismus napjaiban el volt terjedve a keresztyénség és a buddhismus rokonságának tana. Számos atyafi jelenség van e két vallás között, ön is megengedi, hogy ha orientalistáinkban több volna a nyíltság és szélesebb a látkör, fenköltebb a gondolkodás, nagyobb *largeur d' esprit*, ha nem zárkoznának s nem mélyednének el a szövegek aprózó tanulmányozásába: legveszélyesebb ellenségei lehetnének a keresztyénségnek. Téved uram. A realismus idején minden tudós ily aprózó, különben nem igen olvassák és hatás nélkül ír. Ilyenkor a szövegek apróságai mélyednek a tudósok s azt bámulja a közönség; így az orientalisták sem lehetnek a keresztyénség ádáz ellenségei, mert bárminő atyafiság mutatkoznék is a két vallás között, ők a realismus hatása alatt nem a rokonságot, hanem az eltérő vonásokat látnák, ezeket vennék észre. Csak részben áll tehát az ön nézete, hogy e két vallás rokonsága nem állja ki a bírálatot. Igen nem állja ki a realismusét; de a mint beköszönt az összefoglaló idealismus, talán mindketten fogjuk látni, hogy mennyi rokon vonást fedeznek föl bennök.

III.

Számon kéri Ön a történeti tudományoktól is ígéreteik beváltását. Valljon tudományok-e ezek? Idáig valóban nem voltak tudományok. Mig nem ismertük az erkölcsi világ törvényét, mi más volt a történelem mint érdekes események egymásutánja, szellemes emberek vonzó elbeszélése, kritikus elmék néha csábító, néha unalmas fejtegetése, helytelen összehasonlítása, melyekről hibásan mondotta Cicero, hogy a történelem az élet mestere, *historia est magistra vitae*, mert biz' senki sem tanulhatott belőle. Más az emberiség történelme az Idealismus, más az ideal-realismus s megint más a realismus alatt. Ezt nem tudtuk ı idáig. Valamely politikai tünemény a realismus alatt hasonlított az eszményi kor valamelyik jelenségéhez: nagyon hibásan tennők, ha egyenlő szempontból ítélnők meg a két eseményt s az egyik vagy másik szereplő hibájának tulajdonítanók, hogy az első sikerült, a második nem. Például Napoleon lángesze mindig győztes volt az ideal-realismus alatt, végre 1812-ben a realismus legerősebb napjaiban megtört, XII. Károly katonai lángelméjét is eltiporta a realismus. Hunyadi János csekély erővel kiverett roppant török seregeket; de őtét is megverték, ha a félhold birodalmába rontott. Szóval a realismus idején roppant erősek vagyunk a védelemben; de annál gyöngébbek a támadásban. Ilyenkor a francziák kiverik az angolokat, a spanyolok az arabokat, az oroszok a svédeket, a mongolokat, a magyarok az osztrákokat és törököt, az olaszok a francziát és németet, a német a magyart stb. Ekkor nem igen sikerülnek a támadó hadjáratok.

Valóban fölfedezésem után tudomány lön a történelem. Ma már megértjük a múltat, ha elég adattal ren-

delkezünk megértéséhez; sőt kijavíthatjuk a homályos elbeszéléseket. Feltárul előttünk a jelen politikája és egy kissé belátunk a jövőbe is. Én fölfedezésem után nem-sokára megmondtam, hogy végtelen bajba sodorja az országot minden központosító törvényjavaslat, hogy csak a legnagyobb erőszakoskodással lehet megszavaztatni, sőt szavazás után is lehetetlen végrehajtani. Az uralkodó párt azonban erőszakolta az állami közigazgatást és megbukott vele, azután fölvetette a polgáriházasság, az állami anyakönyvvezetés, a vallásszabadság, a zsidó-receptió kérdéseit s végtelen bonyodalom, kiszámíthatatlan bomlás keletkezett az országban és a képviselőházban, mert e törvényjavaslatok egy része ideális, a másik idealrealis, melyek nem a mostani reális időkbe valók. Úgy látszik épen e javaslatok szolgálnak az uralkodó párt teljes felbomlására» melyet az ébredező idealismus erkölcsi érzéke is elősegít. Félő, hogy ez az erkölcsi érzés borzasztó rombolást tesz az Olasz, a Francia, a Német földön is, mert a hatalom tényezői az idealrealismus második felétől kezdve mindenütt az erőszakos és aljas eszközöket használták céljaik elérésére, úgy hogy rövid néhány év alatt elsöpri őket az idealismus. Ma már akárhány előkelő államférfiura ujjal mutatnak az emberek, kiket néhány év előtt mélyen megsüvegeltek. Úton-útfélen Panamát és Panaminót emlegetnek, és utána kutatnak s alig találni nagyobb hivatalos köröket, melyekben rá nem akadnának. Ha nem loptak, vesztegettek, volt elég léhaság, könnyelműség, melyek vagy nem esnek a fenyegető bíróság elj arasa alá vagy nem lehet bebizonyítani, de tudja és látja őket az ébredező erkölcsi érzés. Nincs testület, nincs nagyobb hivatal, nincs osztály mely kikerülhetne volna az egyetemes romlottságot: ministeriumok, megyei hivatalok, bankok, egyetemek, akadémiák stb. mind tanyái, fészkei

voltak e romlottságnak. Mikor Daudet Halhatatlanját magyarrá fordították, még a legtöbben nem látták a regény roppant igazságát; azt kérdezték, van-e értelme hazánkban ily regénynek s ma már mindenki ujjal mutat az Akadémia azon vezetőire, kik az örökös visszaélések tényezői voltak. De négy-öt év előtt legfőlebb csak az látott egyet-mást, akivel méltatlanság történt, ma azonban sokan látják. A pénzüntézetek, bankok stb. kiáltó visszaélései napfényre kerülnek s számos öngyilkosság vagy fogság okai lesznek. Azelőtt mindenki e visszaélések eltakarásán fáradozott, ma a vak is látja, noha nem tudja bebizonyítani a bíróság előtt.

Itt azonban nincs helye annak, hogy a história törvényét részletesen bemutassam, sokat és részletesen írtam róla, osztályoztam a főbb jelenségeket, igazoltam, hogy a világ minden népe, irodalma, erkölce, művészete, gazdasága, ipara, kereskedelme e törvénynek van alávetve, szerinte módosul s a ki egy kissé tud összefoglalni, a mire a realista képtelen, az rögtön feltalálja magát és könnyen megírhatja hazájának erkölcsi, politikai, aesthetikai történetét. Sőt minden egyes ember történelme érthetővé válik előttünk. Ma értjük miért kellett Schopenhauernek feldúlt kedélylyel járnia-kelnie, huszonnyolcz esztendeig magántanárkodnia, miért bomladozott Juvenalis, Swift, Aretino Strindberg stb. miért keseredett el Tocqueville, Laboulaye, Froude, miért szánalmasak Taine utolsó művei, miért lett öngyilkos Pelletan stb. miértörült meg Nietzsche, Tasso, Rousseau, Lenau, Széchenyi István; sőt bármely más^sember történetét is kimagyarázhatjuk, ha közelebbről ismerjük jellemvonásait s mivel az írók, a költők élete és gondolkodása tárva van előttünk műveikben, megmondhatjuk jelen sikereik vagy bukásuk okát, egy kissé beláthatunk jövőjükbe is. Érthető az is, hogy midőn 1891.

június havában az erkölcsi törvény alapvonalait fölfedeztem és fűnek-fának magyaráztam, szánalommal vagy mosolyogva néztek reám. Mikor láttam, hogy hazámban nem boldogulok, a nagyvilág tudósaihoz, bölcsészeihez, államférfiaihoz fordultam s nekik kezdtem magyarázni a törvényt; de vagy nem válaszoltak soraimra, vagy kitérőleg feleltek; tőlük azonban nem veszem oly rossz néven, mert a távolban csupán egy-két adattal igazolhattam állításaimat, míg hazámfiainak ezer meg ezer történeti ténynyel állottam elő.

Ma azonban odáig jutottam, hogy nálunk számos kitűnő férfi vallja nézeteimet s csak azon csodálkoznak, hogy e könnyű dologra rég el nem jutott az emberiség.

IV.

Önnek is megírtam, Uram, e törvény rövid kivonatát, gondolván, hogy nagy tudományával ki fogja egészíthetni fölfedezésemet; Ön azonban még 1895. január elsején is a tudomány bukásáról, részletes csődjéről beszél; azt hiszi hogy a tudomány nem tud megszabadulni kételyeitől, annál kevésbé magából meríteni az üdvöt, pótolni a religiót. A tudomány Ön szerint elvesztette hatalmát s nem tudja visszahódítani a jelen idők uralmát, kormányzását. Ön Uram e két mondattal végzi áttekintését: la science a perdu son prestige, et la religion a reconquis une partie du sien, a tudomány elvesztette varázsát, a vallás visszahódította a magáénak egy részét. Akkor mondja Ön ezt, mikor az emberi ész talán a legnagyobbat, a legcsodálatosabbat alkotta meg azon fölfedezéssel, hogy az eszme vezérel bennünket s ez az eszme kétféle: ideális és reális s e kettőnek harcza teremti meg az idealrealismus jelen-

ségeit. Sőt tovább megy Ön, úgy tesz, mint az öreg Castelar és mások, az apostolok küszöbéhez, *ad limina apostolorum* járul, kihallgatást kér a kereszténység leghatalmasabb felekezetének fejétől, egy tiszteletreméltó aggastyántól, a római pápától s . tőle hazatérve kardot köt a katolikus egyház védelmére.

Mielőtt tovább mennék az ön okoskodásának fonalán, tartozom Önnek megmagyarázni, miért viseltetik Ön akkora tisztelettel a mostani pápa, a derék XIII. Leo iránt. Hogy ezt annál világosabban lássa, röviden be kell mutatnom IX. Piust is.

A szabadkőműves gróf Mastai-Ferretti, a későbbi IX. Pius az idealrealismus első felében az olasz mozgalom élére állott. Az 1848-iki forradalom azonban épen úgy, mint az 1789-iki elsöpörte, földönfutókká tette az idealistákat, mindenfelé uralomra kezdett jutni a nemzeti egység, az állami központosítás, a vallási orthodoxia, a nyelvi orthologia, a történeti és etymologiai helyesírás és nyelvten, az irodalmi academismus eszméje. IX. Pius is a jezsuiták karjaiba veté magát, szervezte az egyházi élet központosítását, kötötte a concordatumokat, 1854-ben kimondotta a szeplőtelen fogantatás dogmáját, a pápai államba behozta a theocratikus rendszert, reformálta a szerzetesek életét, előmozdította a theologiai tudományokat, áhítatosabbá tette a világi papok nevelését, megfűkezte a német és más rationalisticus theologusokat, lassanként elnyomta a szabadelvű katolikusokat, kiadta a Syllabust, az újabb bölcsészet, politika, tudomány közkeletű tanainak, mint modern tévedéseknek gyűjteményét s 1870-ben a vaticani zsinaton kimondatta a papa családokozhatlanságát. Ezek voltak a nagy katolikus egység alkotásai. Ugyanakkor az államok is hatalmas egységekre törekedtek; az olaszok megteremtették nemzeti egységüket, a németek hasonlóat csináltak 1871-ben.

Mindkét országban ellenkezésbe jött az egyházi orthodoxia az állami egységgel, Bismarck behozta a májusi törvényeket, Olaszország üldözte az egyház orthodox papjait stb. A hetvenes évek végével azonban gyarapodott a realizmus és hanyatlott az idealrealismus központosító egységes politikája. Lassankint, de mindenfelé jelentkezett az alkotó részek szétmállása, a decentralisatió; természetesen a hol lazábban függtek össze az egészszel, ott hamarább; a hol szorosabb volt a kapocs, ott később mutatkozik e szétmállás. Anglia nagyobb önállóságot adott gyarmatainak, Ausztriában háttérbe szorultak a németek, követelőbbek lettek a nemzetiségek, az egyházban sem leheté ezután végrehajtani a szoros egységet, IX. Pius már öreg volt és különben sem tudott simulni a realizmus decentralisatiójához, neki meg kelle halnia s XIII. Leo foglalta el helyét, a ki decentralisáló politikát követett. Mindenekelőtt sima, engedékeny volt az egyes államok iránt, szívesen fogadta közeledésöket, nem erőszakolta mereven a külső formákat, nem bántotta a régi egyházak eltérő szertartásait, szokásait, nem igen bolygatta a papok és szerzetesek életét, nem sürgette a latin nyelvet, az egység kiváló jelét, sőt legutóbb Strossmayer diakovári püspök sürgetésére tempomivá tette a szláv nyelvet, nem mondott ki dogmákat, újabban egységre szólította fel a görögkeletieket s oly szabályokat adott ki, melyek keleten megbénítják a római katolikusok befolyását, szóval mindenütt kedvezett a részeknek úgy, hogy a jövő ideálrealismus orthodoxiája felháborodással fogja a pápa nevét emlegetni. Pedig hogy mennyire helyes e pápa politikája, az Ön tanulmánya is mutatja. Most a realizmus idején a mérsékelt decentralisatióban van az erő, van a bölcsesség. IX. Pius központosítása bomlászt idézhetne elé napjainkban, míg XIII. Leo decentralisációját és békülékenységét a népek helyeslése üdvözli. A nagy

nemzeti egység és központosítás államférfiai mindenütt félrevonultak vagy elpusztultak, mint Bismarck, Andrassy, Tisza Kálmán, Disraeli, Gambetta, Boulanger, most utoljára III. Sándor cár is, helyükbe békülő, engesztelő, decentralizáló férfiak lépnek, a kik nagyobb vagy kisebb önállóságot, vagy más kedvezményeket adnak az alkotó részeknek. Mint Spuller volt francia miniszter tavai kifejezte, a feltétlen eszméket a relatív eszmék váltották fel. Noha erre azt mondhatná a bölcsész, hogy relatív eszme nincs, nem is lehet, mert minden eszme általános és szükség-szerű; mi azonban értjük, mit akart mondani Spuller s ez elég nekünk.

Ön tehát a realizmus végső bomlásának napjaiban mély tisztelettel szól XIII. Leo bölcseségéről, a realizmus jeles képviselőjéről. Magasztalással említi egyes encyclicáit, szép idézetekben mutatja be őket s ékes szólóan mondja szerzőjükről, hogy a század viharos tengerén rendületlenül kormányozza szent Péter bárkáját s se a szelek dühöngése, se a hullámok torlódása, sőt az ő nyugodt merészségétől megrettent utasok zajongása sem riasztja vissza céljától és ha nem engedi meg a gondviselés, hogy elérje nemes törekvését, elenyészhetlen dicsősége marad, hogy kitűzte azt. Jól esik e szavakat olvasnunk az Ön szájából, mert az uralkodó eszme nyomása alatt gyönyörű igazságot fejeznek ki. Számatalan olvasója osztozik az Ön nézeteiben. A haldokló realizmus emberei lenyűgözve, aprózásukban, részletezésükben, nyomorult kis fészkekben mintegy megdermedve, szabadulni, magasabb színvonalra szeretnének emelkedni s a hit kebelén óhajtanak megpihenni. Az is tetszik önnek, hogy a keresztyénség a szegények vallása, a mit Voltaire megvetéssel említi, hogy *száz évnél tovább a leghitványabb csőcselék karolta fel*, a mit Renan azzal fejez ki, hogy a keresztyénség apostolait gunyhóról gunyhóra ván-

dorló socialista munkásokhoz hasonlítja. Valóban Krisztus vallása a szegényeké, mert a reális gondolkodás alkotása. A szegények iránti jóakarát soha nem volt nagyobb, mint a realismus idején. Ilyenkor egyetemes a jótékonyág. Városaink telvék jótékony intézetekkel, a gazdagok ezreket, milliókat áldoznak a szegény ember nyomorúságának enyhítésére, felháborodunk, ha egy embert, kivált ha gyermeket kínozni látunk. Nem csoda, ha a pápa is foglalkozik a szegény munkások és a szenvedők nyomorúságával. Az idealismus napjaiban a civilisátió áldásaival, eszmei műveltséggel akarjuk boldogítani az emberiséget, ilyenkor rajongunk a nemesebb erkölcsökért, a fenköltebb gondolkodásért, a népek szabadsága és testvériségeért: az ideal-realismus alatt a nemzeti nagyság ideája tölti el keblünket, -a gazdagok e nagyságra áldozzák vagyionukat; a realismus idején azonban hanyatlik ez az eszme s a szenvedő ember küzdelme kelti föl, vonja magára részvétünket. Az ideal-realismus első felében Smith Ádám, a szabad verseny dicsőítője, ettől várja az egyesek boldogságát és a nemzet haladását, második felében, a nagy központosítás, a hatalmas egység napjaiban Ricardo már nem látja vagy alig látja a szegény embert, míg a realismus nemzetgazdái már a nyomorult munkás sorsát is figyelembe veszik. Természetes, hogy ilyenkor a vallás is feléjük fordul, az együgyűek, a lelki szegények, az alázatos szívűek számára tartják fel a meny országot. Ön is mondja, hogy egyetlen pápa sem érezte annyira ez igazságot, mint XIII. Leo és ha érezte, egyik sem fejezte ki a szív oly gazdagságával, a meggyőződés akkora hevével, egyik sem kötötte annyira a gazdagok szívére, hogy teljesítsék kötelmeiket *testvéreik* iránt s egyik sem tette ezt az emberi testvériség, a keresztyn egyenlőség és az apostoli szabadság élénkebb érzésével. De valamint a pápa nyilatkozatai, úgy az Ön szózata

is az eszme nyomása alatt történt; néhány év múlva az idealismus gyarapodásával egészen más gondok foglalják el az emberiséget. A mostani jóssággal, részvétellel, könyörülettel s jámbor pietista és mystikus hangulattal nagyon megfér az érzékiség, a bujaság, az erkölcsi léhaság, a köznap-i hazudozás, színlelés, tettetés. Ön, mint jámbor pietista és jóra való realista még nem érti ezt az állapotot; de már sokan felháborodva tekintenek szét a világon s feldúlt kebellet járnak-kelnek embertársaik között s vak gyűlölettel szeretnék elpusztítani a léha és hazug tömeget. Ma nem csupán az anarchisták és némely socialisták vannak e kedélyállapotban, hanem gazdagok és szegények egyaránt; keblökben vad erővel tör ki az erkölcsi érzés, mig számuk napról napra nő. Ön, mint irodalomtörténet-író, bizonyynyal ismeri Hugo Victor egyik első elbeszélését, *Han d'Islandot*. Ez egy szörnyembert rajzol, a ki minden emberi teremést szét akarna szaggatni, el kívánna pusztítani. A mai realista joggal kérdezhetné, hogy lehetett ilyen örült regényt alkotni és még jogosabban, hogy mikép akadhatott e munkának olvasója. De könnyen megértjük, ha tudjuk, hogy e művet 1823-ban adta ki a szerző és ez a *Han d'Island* nem volt más, mint maga Hugo Victor, az ő felháborodott erkölcsi érzése szerette volna Összetiporni a léha emberiséget. Ilyen *Han d'Islandok-kdl* most mindenfelé találkozunk, ezek első fecskéi annak az idealismusnak, mely Castlereaghet a Vezuvba, Bokros Eleket a pinczébe ugratta, Reinacht és annyi mást a halálba kergetett és börtönbe juttatott. Igaz, hogy életben maradó czinkosaik szintén tömlöczre vetik s méreggel itatják az idealismus Socrateseit. Mindkét fél egyéni szervezetének és az eszmének engedelmeskedik. A realistákat még nem érintette az idealismus lehe, vagy ha érintette, nem tudnak simulni hozzá és a rossz lelkiismeret minden eszközével

torolják vissza a gyanúsító idealistákat. Egy ily hatalmas tragédia első felvonását szemléli most a világ az olasz Panamino folytatásában, melynek hőse Crispi miniszterelnök s kíváncsian néz a katastropha elé. Ha az idealrealismus napjaiban folya le ez a küzdelem, hihetőleg ama fél aratná a győzelmet, a melyikben több a reális elem: most azonban, mivel ébredezik az ideális korszak, majdnem kétkedés nélkül mondhatni, hogy a miniszterelnök bukásával kell végződnie, mely rövid idő alatt bekövetkezik még akkor is, ha tisztázza magát a bíróság előtt, mert az ébredező Idealismus pusztító lelkiismeretfurdalással tölti el keblét és elviselhetetlenné teszi az életet.

V.

Miután megérdemlett magasztalásban részesítette a szent Atyát, azt kérdezi Ön, hogy mit csináljunk? Semmi esetre sem akarja feláldozni a tudományt és gondolkodásunk függetlenségét. Ön nem engedi, hogy a tudomány pótolhassa a religiót, de azt se, hogy a religiót ellentétbe állítsák a tudmánynyal. Ezt az egyház sem kívánja és miért is kíváná, mikor maga Haeckel, maga Renan bevallja, hogy a teremtés bibliai elbeszélése a fejlődés tanának legtisztább szelleme.

Én részemről keveset hajtok a tudósok effajta benevolentiae captatiójára, az olvasó jóakarátának megnyerésére, A ki közelebbről ismeri a biblia egyszerű meséjét, a nép phantasiájának alkotását s melléje állítja a fejlődés tanát, mosolyogni fog a tudósok gyöngeségén. Ez azonban nem csoda. Tudósaink az idealrealismus és a realismus gyermekei valának, a kik minden lépten érezhették, sőt irataik, kivált Renané, mutatják, hogy érezték állításaik

merészségét és ingadozó alapját. Különösen Renan iránt megvetést, gyűlöletet fog táplálni keblében az idealista, mert látja, hogy szállott le csekély idealismusából a realismus léha gondolkodásába. Kifestett rimának tetszik neki az ő bölcsészete, mely zengzetes szólamok varázsa alatt sokszor nem látszott keresni az igazságot. Pedig kereste, csakhogy a későbbi realismushoz kellett simulnia. Általában a szegény tudós nem tehet róla, ha változik az eszme s változnia kell neki is, hisz a mit mond, az eszme nyomása alatt teszi.

A mit Ön a tudomány és a gondolkodás függetlenségéről mond, nagyon szép állítás, de nincs értelme. Ha lehetne mondani, Ön már akkor feláldozta, mikor megírta cikkét, mely egyéni szervezete és a realismus nyomása alatt ott hagyta eddigi tanait és a vallás mellett tart gyöngéd szózatot. Ön szétválasztja a vallást és tudományt, figyelmeztet a tudományos és az inspirált bizonyosságra, mely más szavakkal Pomponazzi vallási és bölcsészeti igazságára emlékeztet. Elmondja Ön, hogy a tudomány még a csodák ellen sem szólhat, mert a csoda nem egyéb, mint a természet törvényeinek felfüggesztése, mintha fel lehetne függeszteni a természet törvényeit. A hit sem az okoskodás és tapasztalás dolga, nem bizonyítjuk be Krisztus szentségét, valljuk vagy tagadjuk, hiszszük vagy nem hiszszük, épen úgy, mint a lélek halhatatlanságát, vagy az Isten létét. Szóval, ha komolyan megfontoljuk, nem áldozunk fel semmit. A tudománynak nem kell ledönteni vagy támogatni a religio bizonyítékait; hisz mindkettőnek meg van a maga országa.

Uram, az ön gondolkodása egy realista elmének bujkálása. Az idealista mindjárt összefoglal, egységet keres, míg Ön tömérdek ellenmondással próbálja szétválasztani az összetartozó tüneményeket. Mert minden, a mi létezik, mivel jегyei vannak, a tudomány tárgya. Az ember az

eszmétől és saját szervezetétől úzetve keresi az igazságot s nem tőle függ, ha nem találja meg. A fejlődés bizonyos színvonalán feltárul előtte sok olyan, a mikről néhány év előtt alig álmodott. Különösen az idealismus napjaiban az eszmék világával foglalkozik, a realismus idején pedig a tudományos kísérletekkel, vizsgálódásokkal. Már az idealrealismus második felében el szoktak tűnni az eszmék emberei, vagy legalább nem hallgatnak rájuk s kivált a realismus napjaiban szűk eszű specialisták, lomha fejű adatgyűjtők, ferde gondolkodású jámborok foglalják el helyöket. A realismus aprózása, szűk világa képtelenné teszi az embert az egyenes észjárásra. Engedje meg, Ön se különb, mint sok millió embertársa. Ha az Idealismus lehetői érintve, majd át tud lépni az ész összefoglaló világába, el fogja ismerni, hogy a vallás is csak oly tárgya a tudománynak, mint a nyelv, az irodalom, a művészet, a politika, az erkölcs, a gazdasági és ipari élet; most azonban még ezek különálló, egymástól független birodalmak, melyekben nem igen keresi az egységet. És ha nem tud átmenni a néhány év alatt elterjedő idealismusba, úgy jár mint a húszas években szegény Nicbuhr, a ki önmagával és a világgal meghasonolva pusztult el 1831-ben.

VI.

A vallás és tudomány elkülönítése után fölveti Ön azt a kérdést: valljon az erkölcs elválasztható-e a religiótól. Ezt sokkal nehezebb és kényesebb kérdésnek tartja. Bár nem lehet tagadni, hogy a religiótól elkülönítve is mutatkozott, mint például a stoicusok morálja vagy az epicureismus, melyek szembe szállottak a pogánysággal: másrésről napjainkban látjuk, hogy többen az erkölcsön fel-

épített vallásról szólnak; de az ön hite szerint Scherer Edmund messzebb és mélyebben látott, mikor azt írta 1884-ben: »úgy kell látnunk a dolgokat, a hogy valóban vannak: az igaz, a jó, a régi, a parancsoló morálnak szüksége van a feltétlenre, vágyakozik a transcendens után; csak az istenben találja támaszát. A lelkiismeret olyan, mint a szív: fölfelé tekint. A kötelesség semmi, ha nem fenséges; és hitványság az élet, ha nincs viszonyban az örökkévalóval. Ön helyesli Scherer e követelését; nem azt véli a kérdésnek, hogy a vallás-e az erkölcs forrása vagy viszont, hanem hogy át kell hatni e kettőnek egymást, össze kell vegyülniök.

Mind ez nagyon szép és nagyon régi, de gyűjtünk-e velők világot a vallás és erkölcs viszonyának több ezer éves homályában? Azt látjuk, hogy együtt szokott járni a moral és a religio; sőt minden vallás rendesen valamely erkölcsi eszményt tűz ki híveinek, de másrészt jeles gondolkodókon és magunkon tapasztalhatjuk, hogy religio nélkül is volt moraljok.

Másutt kell tehát e kérdés megoldását keresnünk és az erkölcsi világ törvényének ismeretével könnyen megfelelhetünk reá. Mi a moral? Magunk viselete, mások iránti viselkedésünk, felebarátaink iránti szeretet. Ez a magaviselet azonban az uralkodó eszme nyomása alatt szüntelen módosul. Mikor fellép az idealismus, a gyöngé ember megtanul összefoglalni, általánosítani, lelkesedik az egyetemesért, keblét az összeség: a világ és emberiség, a haza és nemzet fogalma tölti el, megnemesül érzése és gondolkodása, fensőbb színvonalra emelkedik a morálja, az isteni és az erkölcsi, a fenséges és a magasztos érdeklí őt s e szerint módosítja embertársai iránti viseletét. Az idealrealismns alatt összébb szorul e moral, érzése, gondolkodása szűkebb tért ölel át, többet enged az érzékinek és anyaginak; kivált

második felében gyarapszik belsejében az érzés, az érzéki-ség, habár még nem idegen a nagy nemzeti eszmék, érzelmek iránt. A realizmus gyarapodásával azonban kis fészket, faluját, vidékét, családját, törzsét és faját tudja csak szeretni s e szeretetnek ő maga a világító, melegítő napja, az ő szíve, jóléte, nyugalma, boldogsága körül forog a világ. Ez a lány, nyájas, sima és könnyörülő, részvevő moral, melyet napjainkban látunk, könyveinkben olvasunk. Ez nagy vonásokban a morálnak módosulása s azért a legkülönfélébb erényeknek és bűnöknek meg van a maguk uralkodó korszaka. Hosszura nyúlnék levelem, ha az egyes jó és rossz tulajdonságok periódusát jelezni akarnám; de ha nem olvasná ön más műveimet, az emberi haladás egy-egy hullámának áttekintése után játszva megalkothatja az erények és bűnök scaláját. Ön mint jeles irodalom-történetíró, vegyen föl egy hullámot, pl. 1500-tól 1725-ig s vesse össze az angol, francia, spanyol és olasz irodalom műveit, sőt elég magát a francziát szemügyre venni s ha tud összefoglalni, ha van érzéke az eszme iránt, ez egy hullám műveiből képes lesz összeállítani az idők uralkodó bűneit és erényeit. Akkor nem fogja mondani, hogy Diderotnak, Rousseau-nak, általában a XVIII. századnak legnagyobb tévedése, hogy az emberi gyarlóság, romlottság helyébe a természeti jóság dogmáját állították, mert látni fogja, hogy kisebb-nagyobb mértékben mindig hajlandó erre az idealismus; nem ugyan első kitörésében, hanem későbbi fejlődésében; míg a realizmus egész politikája, magaviselete a természet romlottságából indul ki. Hisz az idealismus bölcsészeti világnézete a realizmus történeti világnézetével szemben azt véli, hogy csodákat művelhet a civilisatióval, a jobb neveléssel, az erkölcsi tudományokkal. És érthetővé válik előttünk, hogy Scherer Edmund a realizmus napjaiban az istenre, a feltétlenre, a természet-

fölköztire kívánja alapítani a morált; érthető lesz előttünk, hogy Ön helyesli Bayle-lal a „la necesité d'un principe reprimant,” a visszazsorító elv szükségét; érthető, hogy Ön feltétlen bizonyossággal vallja természetünk romlottságát; érthető, hogy nem ütközik meg a *Humanum Genus*-kezdetű encyclica szavain, mely mint katolikus pápai irat természetünk romlottságáról szól; érthető, hogy mint evolutionista a romlottság tanát még az emberi fejlődésből is szeretné kimagyarázni, mert az ereinkben folyó vér történelmetlenni őseink vérével azonos s nem pezseg-e néha. benne a buja és vad ösztönök heve? Önnek nagyon tetszik ez az érv, annyira, hogy részben ez csábította az emberi romlottság tanának hirdetésére. Ha ön áttértette az erkölcsi világ törvényét, nem szorul többé afféle magyarázatokra, hanem épen oly világos lesz Ön előtt a realismus erkölcsi léhasága és gyarlósága, mint lágysága, gyöngegsége, szánalma és irgalma.

VII.

De ha vissza kell térnünk a religióhoz, melyiket választjuk a keresztyénség formái közül? Ön azt véli, hogy a catholicismust, mert ennek vehetjük legtöbb hasznát erkölcsi újjászületésünkben. Ön ugyan azt hiszi, hogy nem kicsinyli a protestantismus nagy becsét, történelmi létokát, erényeit a múltban és jelenben; de nagy előnye van a catholicismusnak, mert Renan szerint „legjellemzőbb és legvallásosabb minden vallás között”. Valóban a catholicismus a legjellemzőbb, a legreligiosusabb vallás. De miért? Ez állítás magyarázata nagyon könnyen érthető az erkölcsi világ törvénye szerint. Van sok mysteriuma és szertartása, vagyis nagyon megfelel a haladás hullámában az idealrealismusnak s kivált a realismusnak. Sok

benne a mysticus elem, melyet annyira becsül a realista, tömérdek a szertartása, melyek oly melegen, annyi bensőséggel szólnak az ember szívéhez a realismus idején, hogy még a protestantismus is elsajátít belőlük egyetmást ilyenkor. Tanulmányozza Ön a protestantismus belső életének történetét s bámulva látja, mennyi mindent vesznek át a catholicismustól a haladás hullámának második felében. A dogmákat ugyan már nem vehetik vissza, hisz ezek szabatosan körül vannak írva; de azért enyhébb magyarázatot adnak neki, mint pl. a kálvinisták a XVII. században; nálunk tartanak requiem-féle ünnepélyt, behozzák az orgonát, szervezik a templomi ének és zenekart, gyarapítják a szertartásokat, szabályozzák a papi öltözetet stb., melyek a protestantismus szellemét sértik. Ilyenkor még a vallásváltoztatás is többnyire a katolikusok javára történik. Nálunk sok zsidónak kelle kitérnie, hogy álláshoz juthasson, vagy előhaladhasson. Ezek majd mind a katolikus egyház kebelére hajták fejüket, noha a legfőbb állami hivatalok nagyobb része protestánsok kezében volt; míg a protestáns vallásra rendesen olyanok tértek, a kik válópörben voltak. Tudhatja Ön a történelemből is, hogy mily sok protestáns tért a kath. egyház kebelébe 1600-tól 1730-ig; 1795-től 1820-ig és 1850-től napjainkig. Az idealismus azonban, mely nem szereti a mysteriumokat és szertartásokat, általában megveti az érzéki elemet; a fejlődés színvonalához képest törli vagy apasztja a dogmák számát, úgy, hogy az ideális vallásnak alig vannak hitágazatai, minő például a mohamedán vallás. Az Idealismus alatt erkölcsivé válik a vallásos kérdés, a papok szent beszédekben moralizálni szeretnek, maguk is lenézik a szertartásokat, nem veszik és' látják szívesen a külsőségeket. Ön, mint francia, jól tudhatja, hogy növekedett hazájában negyven év óta a májusi ájtatosság és

áldozó csütörtökön az először áldozó gyermekek díszes felvonulása, miképen szaporodtak az egyházi ünnepélyek. Ezek számát nemsokára leszállítja, külső díszét megfonynyasztja az ébrenéző idealizmus.

Szintén a realizmus mondatja Önnel, hogy azért oly becses reánk nézve a catholicismus, mert kormányzója van, a ki összetartja és rendet csinál benne. A catholicismus kormány, a protestantismus a kormány hiánya, ezt bizonyítja történelme, mely igazában a szakadások históriája, mondja Ön, mint annyi catholicus író mondotta. Képzeljünk egy sereget, melynek katonái megtagadják az engedelmességet, mihelyt eltér nézetök a fegyelem vagy szolgálat dolgában: ez a protestantismus képe. Ez a felekezet örökre elveszíti dissidenseit, a catholicismus vagy visszahódítja vagy másképp veszi hasznukat, mert kormány, mert rend van benne.

Nagyon igaz. Csakhogy miért tetszik Önnek annyira a rend? Mert Ön realista. A realizmus a rend, a külsőség, a szabályosság kora; ekkor mindenben rendet szeretünk csinálni, ezért alkotnak annyi hivatalt, szabályoznak minden legkisebb dolgot, hoznak tömérdek statútumot és törvényt, összegyűjtik a létezőket. Rendesen a realizmus napjaiból vannak a corpus jurisok.

Azért is tetszik Önnek a catholicismus, mert van doctrinája és hagyománya, melynek fontosságáról akkor győződött meg Ön, mikor Tolstói legújabb munkáját: *Á háború és a keresztyén szellem* olvasta. Mily bölcs, sőt politikus volt a catholicismus, hogy soha sem engedte meg a szentírás magyarázatát az egyéni szabadságnak! A mai Oroszország legnagyobb írója épen úgy, mint bármely szegény együgyű emberke minő szellemet meríthetnek az ily helyekből: „Könnyebb a tevének átmenni a tú fokán, mint a gazdagnak bejutni mennyeknek országába” vagy

pedig mikor azt mondja Krisztus, hogy nem lehet az ö-tanítványa, a ki nem gyűlöli atyját, anyját, testvéreit, sőt a maga életét is. Az ilyen és hasonló helyek mily hatást idézhetnek elő az együgyű olvasóban, ha nem mérsékli a hagyomány szelleme? Betűszerint véve a legnagyobb tévedésbe ejtik az olvasót.

Az Ön aggodalma, uram, nem egészen alaptalan. A szentírás igen sok helyében találni hasonló szellemet, hisz a reális idők mysticismusának és sociális erkölcsi felfogásának alkotása. Mikor a legnagyobb léhaság és érzékiség uralkodik a társadalomban, ugyanakkor jelentkezik a legnagyobb gyöngédség és könnyörület, szánalom és irgalom számos ember szívében. E szentírási helyek hatását azonban nem a hagyomány mérsékli, hanem az uralkodó eszme. Az idealismus és idealrealismus napjaiban kissé eltérőleg értelmezi ezt az együgyű olvasó is, vagy hatás nélkül halad el mellettük. Századunk ötvenes-hatvanas éveiben a keresztyén orthodoxia, az egyházi központosítás előmozdítására szolgáltak az ily sorok; most a realismus idején szívesen lapozza a mysticus kedélyű ember, a kit ilyenkor nem igen elégít ki a hivatalos egyház papsága.. Az egyetemes léhaság alól az egyház papjai sincsenek kivéve s az együgyű mysticus lélek áhítattal olvassa a *Krisztus követését*, vagy a *Philotheát*, vagy pedig külön mysticus felekezetet alkot, mint nálunk Magyarországon a nazarénusokét, Angliában az *Üdv hadseregét*, itt-ott az új buddhistákat s másokat. Mivel az újabb vallások közül a catholicismusban van legtöbb mysticus és érzéki elem, a realismus idején nem szokta elveszíteni híveit, legalább nem nagy számmal; de a mint beköszönt az idealismus, hihetőleg nagy bomlás áll be épen a katolikus egyházban s nem menti meg az, hogy kormánya van; nem védi meg a bukástól Macaulay híres jövendölése sem. Az ember

növekvő értelmisége, talán az erkölcsi világ törvényének ismerete bomlasztólag fog hatni a vallásokra, különösen a legérzékibb vallásra, a catholicismusra.

Még az tetszik önnek annyira a katolikus vallásban, hogy számba veszi a bucsut és a jó cselekedeteket. E szempontból nagyon rideg a protestantismus. A legkisebb gyarlóságot már bűnnek tartja s az ítélet meg a kárhozát rémiti. A protestáns ember szívében maga a hit teszi tönkre a reményt s általa a charitást; hogyan foglalkoznék mások vigasztalásával, mikor saját lelki állapota is nyugtalanítja? De a visszaéléseket ide nem számítva, mily másképp vagyunk a katolikus vallással. Az egyik érdemeit a másik javára fordítja. A sarutlan karmelita, a ki zárójában a világi bűnösökért imádkozik, eltörli azok vétkeit. A kolduló szerzetes megaláztatásaival váltja meg a házaságtörő asszonyt. Ekkép a katolikus társadalomban szüntelen circulai az eszményi szeretet. Az élők imádkoznak a holtakért, az elhunytak közbenjárnak az élőkért. Az isteni irgalom megszánja a gyöngé, a gyarló embert s megsegíti, megnyugtatja szegény nyomorult lelkét.

Nagyon igaz, nagyon helyes az Ön védelme. A realismus idején bámulatos hasznát veszik a katolikus egyházban az indulgentiáknak és a jó cselekedeteknek. Olvassa el Ön a XV. században hány száz meg ezer misét mondatott egy-egy gazdag ember a maga vagy embertársai lelkéért. Ez kisebb-nagyobb mértékben mindig ismétlődött a realismus napjaiban. 30-40 év óta szintén ismétlődik a búcsúk és a jó cselekedetek hasznosítása. Alig győzik elmondania papok a sok ezer misét, ma már miséken járatnak újságot, vesznek könyveket, szerzik be a templomi ruhákat s így talán egyebet is. Szent üzletet nyitottak az emberi jó cselekedetekre és búcsúkra. Nem azért hozom fel e jelenséget, mintha hibáztatnám. Ám legyen, ha üdvözíti,

boldogítja, megnyugtatja a hívő lelket. Én csak jelezem, hogy ez a realismus egyik tüneménye és azért tetszik önnek, mert egész lénye most a realismusban leledzik. Így fogja-e pár év múlva megítélni e tüneményt, csak attól függ, valljon tud-e simulni az ébredező idealismushoz. Ha Tieck, Grillparzer, Beranger, Scott Valter, Manzoni, Peel s annyi millió simulni tudott az idealismushoz, miért ne Ön is? Cur non et tu Augustine? Igaz, hogy Schlegel, M. Staël, Schelling s akárhányan nem tudtak, némelyek behaltak az eszme változásába; Schopenhauer stb., a ki dúlt kedélylyel háborgott a tízes évek realismusában, az idealismus alatt sem nyerte vissza keble harmóniáját, annyira megzavarta a reális idők pessimismusa: Ön azonban, a mennyire irataiból ismerem, eléggé sima realista, a kinek idegrendszere nem épen hajlíthatlan.

Az idealismus azonban már beköszöntött, mindenfelé ébrednek az erkölcsi érzés, megjelent a gazdasági válság, nemsokára jelentkezik az ipar és kereskedés pangása, a törvényhozó testületek mindenfelé szigorítják a törvényeket, a kormányok üldözik a felforgató elemeket, világszerte mutatkozik a nagy emberek kultusa, heroworshiperek kezdünk lenni. A vallás, az irodalom, a művészet terén is találkozunk az eszményiség halvány jeleivel. A megvénhedt emberiség, mint a phoenix madár felgyújtja fészket és elégeti benne önmagát, hogy megifjodva induljon neki a haladás egy újabb hullámának. A nyílt tengerre bocsátkozik a hajó, ki vannak feszítve a vitorlák, az örökkévaló kormányos: az eszme megadta az indulás jelét s mi ujjongva megyünk neki a csapkodó haboknak, pedig kétségtelen, hogy előbb-utóbb elnyelnek bennünket, az egyeseket, de halad az emberiség.

Hosszú és szerencsés utat!

Budapesten, 1895. január 20-án.